

ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ НА ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКІЙ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Оксана ЛЮТА (Кіровоград)

У статті досліджується специфіка педагогічного забезпечення початкової освіти на Єлисаветградщині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

At this article investigated the specificity of pedagogical supply of elementary education in Yelisavetgrad district at the end of the XIX century – the beginning of the XX century.

Пореформені соціально-економічні зрушення другої половини ХІХ ст. у Російській імперії потребували істотної розбудови освітньої мережі задля належного забезпечення суспільства кваліфікованими фахівцями. Однак, як і в теперішній час, можновладці насамперед опікувалися питаннями політичної доцільності, перетворюючи школу, насамперед, на засіб ідеологічного впливу, суворо контролюючи та обмежуючи діяльність системи освіти взагалі й початкової зокрема. Особливо ретельно регламентувалося кадрове наповнення навчальних закладів, оскільки значуща роль учителів у суспільстві усвідомлювалася владою завжди. Відповідно, вивчення питань педагогічного забезпечення освіти державою завжди лишатимуться актуальними. Тим не менше, зазначена проблематика й досі недостатньо досліджена науковцями, особливо на регіональному рівні.

Здебільшого інформацію про вчительський контингент, його кількісну та якісну характеристику вміщують монографії та колективні праці, присвячені системі освіти загалом або її окремим навчальним закладам чи регіональним особливостям. Досить цінними, передусім, є видання тодішніх упорядників різних звітів, оглядів, нарисів просвітницької діяльності, де подаються конкретні дані про початкові осередки освіти [15, 17]. Особливо повно різні складові організації діяльності початкових навчальних закладів розкрив у своєму дослідженні тогочасний директор народних училищ Херсонської губернії В.Фармаковський [19]. Деяку інформацію про еволюцію окремих навчальних закладів, ставлення суспільства й місцевої влади до потреб народної школи надає у нарисі місцевої історії тодішній міський голова Єлисаветграда О.М. Пашутін [18]. Важливу роль для розуміння особливостей тогочасної атмосфери навколо громадського подвижництва на ниві народної освіти відіграють твори знаного освітнього й громадського діяча М.Ф. Бунакова, який у своїх працях повідомляє докладну й маловідому інформацію про місцеві педагогічні з'їзди й курси [3].

Сучасніші дослідження і публікації здебільшого присвячені безпосередньо культурно-освітньому подвижництву. Першим вивчати проблематику

дореволюційного просвітництва саме в Україні розпочав В.Й. Борисенко [2]. Досить повно специфіку розбудови освітньої мережі міста проаналізували І.А. Добрянський та В.В. Постолатій [12]. Однак, комплексні дослідження заявленої нами проблематики в науковій літературі відсутні. Отже, метою пропонованої публікації є спроба розкрити цілісну картину педагогічного забезпечення початкової освіти на дореволюційній Єлисаветградщині.

Загалом визначальною особливістю дореволюційних початкових освітніх осередків була їхня мозаїчність, багатотиповість. Однак, якщо питання фінансового забезпечення народних училищ розглядали різні відомства, то визначенням змісту освіти, педагогічним контингентом займалося тільки освітнє Міністерство. Так, для повітових училищ передбачався штат з п'яти педагогів (у тому числі один учитель Закону Божого). У міських початкових школах мали працювати: у двокласних – три вчителі, в однокласних – два. По Херсонській губернії ці дані були навіть дещо вищими. Проте, як завжди, вчителі працювали не разом, а по черзі. Тому, в більшості випадків середню кількість учнів слід подвоювати. Отже, у дійсності один учитель навчав більше 60 дітей. Майже в половині російських губерній класи були перевантаженими [19, 125 – 128, 130]:

Показники	Середня кількість			
	учителів на 1 заклад		учнів на 1 вчителя	
	міський чи повітовий	початковий 1- чи 2-класний	у міських і повітових	у початкових 1- і 2-класних
Середня кількість	5,8	2,2	33	41

Більшість учителів початкових шкіл були чоловіками. У повітових училищах викладачок-жінок зовсім не було. Натомість, в одно- та двокласних училищах жіноча праця використовувалася досить широко. Серед українських губерній відсоток жінок-учителів найвищим був у Бессарабській (29) і Херсонській (до складу якої входив Єлисаветградський повіт – 28,5) губерніях [19, 131–132, 134].

Показники	відсоток педагогів-жінок				
	загалом	у міських приходських училищах	в інших міських училищах	у сільських зразк. уч-щах МНО	в інших сільських училищах
Херсон. губ.	28,5	48,8	54,7	19,7	20,2
Рос. імперія	25	37	44	15	25

Ці показники не стосуються жіночих початкових шкіл, де працювали тільки жінки – викладачки гімназій і повітових училищ [19, 138 ; 16, 138].

У Херсонській губернії на посади учителів жінок призначали без усіляких обмежень, тоді як, наприклад, у Київському навчальному окрузі – лише до жіночих відділень.

За фаховою підготовкою 76 % викладачів шкіл освітнього Міністерства закінчили вищі, середні або педагогічні навчальні заклади, 20 % отримали вчительський диплом після особливих іспитів, 4 % працювали без дипломів. У Херсонській губернії перша категорія учителів становила 70 %, друга – 27,9 %, остання – 2,1 %. Зазвичай, навчати учнів у початкових навчальних закладах Міністерства освіти могли особи, що мали відповідне свідоцтво. У разі ж відсутності таких на вільні вакансії тимчасово могли брати й інших. Без відповідних іспитів на посади зараховувалися випускники духовних семінарій, жіночих інститутів, гімназій, єпархіальних жіночих училищ [19, 140 – 143, 153].

Оплата викладацької праці залежала від типу навчальних закладів. У повітових училищах учителі мали 300 – 350 крб. на рік, законовчитель – 150 – 200 крб., учителі додаткових предметів – 200 – 300 крб. У міських училищах педагоги отримували 540 + 75 крб. квартирних, законовчитель – 180 – 480 крб., помічники вчителів – 300 + 75 крб. квартирних, учителі неосновних дисциплін – 75 крб., за завідування закладом доплачували 75 – 200 крб. Також передбачалася можливість оплати за проведення додаткових занять і соціальна допомога. В одно- та двокласних земських училищах оплата вчительської праці не була нормованою й передавалася на місцевий розгляд. У зразкових міністерських училищах викладачі отримували 330 крб. річних та забезпечувалися квартирою, законовчителі однокласних училищ – 100 крб., двокласних – 150 крб.

У Херсонській губернії завідувачі училищ отримували 300 – 600 крб. на рік, штатні вчителі – 300 – 475, їхні помічники – 200 – 250 крб., також передбачалися надбавки за вислугу – 50 – 100 крб. [19, 161, 163].

Майже всі завідувачі та вчителі однокласних училищ забезпечувалися службовими квартирами, що мали кімнату й кухню. Службові квартири для вчителів Херсонської губернії, як і Київського навчального округу, переважно мали до 4 – 5 кімнат. Здебільшого всі навчальні заклади виплачували вчителям квартирні гроші. В Херсонській губернії їх розмір становив: у місті – 60 – 150 крб., в селах – 40 – 60 крб.

Нормальний розмір учительської ставки передбачав проведення 24 уроків на тиждень. У Херсонській губернії вона коливалася від 12 до 24, а

в деяких закладах – до 30 уроків. Заміщення хворих педагогів фінансувалося за міський або земський рахунок.

Загалом оплата вчительської праці залежала від джерел фінансування. Найгірше ситуація складалася в школах, які земства утримували спільно із сільськими громадами або які існували лише на кошти таких громад, котрі не завжди дотримувалися взятих обов'язків. Щоб уникнути залежності від засновників Міністерство освіти видало розпорядження вчителям не укладати ніяких угод з ними, оскільки "вчитель не є найманцем утримувачів". Що стосується питань заміщення, звільнення, відпусток тощо, то вчителі більшості навчальних закладів прирівнювалися за статусом до державних службовців та звільнялися від військової повинності [19, 166 – 173].

За окремі заслуги вчительська праця могла винагороджуватися почесними відзнаками: чинами, орденами, подарунками, преміями, званнями, медалями, почесними кафтанамі тощо, навіть скасуванням судимості. Деякі педагоги отримували срібні медалі "За старанність" на Олександрівській стрічці, а особи духовного звання або утримувачі приватних навчальних закладів – орден Св. Анни III ступеня. Діти вчителів могли безкоштовно здобувати освіту в гімназіях Міністерства народної освіти.

Нерідко можливості педагогів використовувалися суспільством для реалізації й інших запитів: земські установи роздавали через них допомогу тим, хто голодував, Міністерство внутрішніх справ залучало вчителів до завідування військово-кінськими ділянками, вчені товариства й установи просили їх збирати необхідні інформаційні відомості, проводити дослідження, спостереження, нагромаджувати матеріал для наукових праць тощо [19, 174, 179].

У кінці XIX – на початку XX ст. завдяки приватній та громадській ініціативі на терені імперії з'явилися жіночі педагогічні заклади різного профілю – класи, училища, школи, курси, семінарії [16, 265 – 267]. Так, 10 жовтня 1860 р. відкрилося Єлисаветградське дівоче училище другого розряду. Вже з наступного року на його утримання місцева влада виділяла щорічно 1 355 крб., також передбачалася плата за навчання: 20 крб. на рік, за вивчення іноземних мов – додатково 5 крб. Навесні 1869 р. училище складалося з 1 підготовчого й 4 основних класів; того ж року його реорганізували в заклад першого розряду, а 9 вересня 1870 р. – у громадську жіночу гімназію. 1881 р. при ній відкрили додатковий педагогічний клас [18, 89 – 90; 12, 109].

Велику користь для становлення й удосконалення прогресивного вчительства давала організація педагогічних з'їздів і курсів, які не тільки підвищували кваліфікацію учителів та знайомили їх з правильними методами

навчання. Такі зібрання надихали, об'єднували вчительство, розкидане глухими селами, позбавлене усілякого спілкування зі світом культури, з представниками інтелігенції, поміж собою.

I Всеросійський з'їзд учителів відбувся 1872 р. в Москві. За спогадами його делегата М.Ф. Бунакова, здебільшого учасники заходу були невідготовленими до запропонованої роботи. Та серед них все ж виявилось "немало живих, відданих справі й талановитих людей". Це були вчителі Вятської та Херсонської губерній, котрі вирізнялися своєю зацікавленістю, прагненням до нових знань [3, 13 – 14, 337].

Педагог писав, що "ніяка вчительська семінарія, керована чиновниками, не може дати працівникам школи того, що надавали ці з'їзди, котрі збуджували в них енергію, натхнення та вчительську творчість". Відсутність надмірної регламентації надавала можливість організовувати ці зібрання так, щоб вони відповідали живим потребам школи, вчительства, самого життя.

Спочатку заходи влаштовувалися без перешкод, фактично явочним порядком за програмою, виробленою керівником з'їзду та погодженою із земством. Якщо чиновники й брали участь у зібраннях, то, мало розуміючись на суті, зазвичай мовчазно відсиджувалися як спостерігачі, "не ризикуючи втручатися". Керівниками заходів земства обирали людей компетентних, авторитетних. Так, завоювавши довіру ще на I з'їзді, М.Ф. Бунаков з 1873 р. регулярно отримував запрошення до керівництва зібраннями. Як завжди, робота очолюваних ним з'їздів складалася з трьох частин: перша – теоретична, у формі доповідей та обговорень навчально-виховних питань; друга – практичні заняття (зразкові уроки в школах); третя – наради-співбесіди з обговорення уроків, обміну досвідом й думками щодо прочитаних рефератів і найважливіших проблем [3, 341 – 348].

1873 – 1883 рр. педагог керував дев'ятьма з'їздами, у тому числі одним в Україні – у Херсонській губернії (1874 р.). В цьому першому губернському зібранні взяв участь 101 учитель. За спогадами керівника, "...то була пора світлих, так би мовити, "весняних" вражень... Життя вирувало навіть у глухих провінційних містах. Усі вірили в повне оновлення й швидкий рух уперед Вітчизни, що так довго стояла на одному місці", "...всі рвалися з ентузіазмом віддати свої сили та кошти на справу просвітництва й олюднення маси визволеного, але темного, неосвіченого народу, сподіваючись просвітництвом довершити справу визволення" [3, 349, 365, 383]. Як відзначав Бунаков, "вчительство Херсонської губернії, за всієї його строкатості, являло собою гарно налаштований загальний працівників, натхнених вірою у свою справу, прагненням учити й вчитися; його ядро становила група молоді, добровольців

обох статей, що віддавали свої сили народній школі через безкорисне прагнення служити справі народної освіти" [3, 353].

Зазвичай, для делегатів при вчительських з'їздах організовувалися й ремісничі курси. Улаштування таких заходів стало повною заслугою губернського земства, що прагнуло "освіжити наявний учительський персонал знаннями з дидактики та методики викладання предметів". На проведення перших трьох з'їздів 1874, 1876 і 1881 рр. земство витратило в середньому по 5 тис. крб.: 3 тис. крб. – добові для делегатів, 1 тис. крб. – керівникові з'їзду, 500 крб. – на ремісничі курси, 500 крб. – інші видатки. Губернська земська управа забезпечувала шляхові витрати й утримання 10 делегатів від кожного повіту та м. Одеси: по 1 крб. – добові, харчування, проживання (або 50 коп. квартирних). Організація відрядження та обрання делегатів (переважно сільських учителів) покладалися на повітові управи й повітові училищні ради [4, 50 – 50 зв; 10, 3, 9, 12].

З посиленням урядової реакції 1870-х років в учительських з'їздах почали вбачати небезпечні зібрання вільнодумців. "Правилами" 1875 р. освітнє Міністерство замінювало вчительські зібрання короткотерміновими курсами, де лектори могли лише читати лекції, а учасники – залишатися пасивними слухачами. Відтепер вільний обмін думками заборонявся. Зібрання мали проводитися тільки при вчительських семінаріях чи інших навчальних закладах з невеликою кількістю учасників. Якщо педагогічні з'їзди визначалися як "зібрання повноправних осіб", де керівник був "старшим серед рівних", то курси являли собою "зібрання... вчителів без права голосу, перетворених на учнів, ...що не повинні мати власне судження". Однак, до 1880-х років учительство вже суттєво змінилося на більш освічене, самостійне, творче, здатне зробити свідомий вибір [3, 17, 370 – 371, 388].

1896 р. на Єлисаветградщині (у с. Добровеличківці) було створено курси для вчителів садівництва й городництва. 1899 р. М.Ф. Бунаков керував літніми педкурсами за участю 200 осіб при одному з херсонських училищ. Одеські курси 1900 р. всупереч "Правилам", нарахували 504 учасники й тривали три тижні. Вони стали найбагатолюднішим заходом під керівництвом подвижника. Для них було спеціально виділено приміщення міської аудиторії, що теж не відповідало урядовим "Правилам". На цих курсах Бунаков увів до теоретичної частини нариси з психології, логіки, історії, російської літератури, надавши заходу загальноосвітнього характеру [20, 156 – 157; 3, 328, 380, 386 – 388, 390].

Одеські й херсонські зібрання були серед тих, що мали належний простір і повноту для творчості. Найцікавішою та найжвавішою частиною занять, якщо вдавалося їх проводити, ставали обговорення доповідей, повідомлень.

Хоча одеський захід відвідали троє чиновників-спостерігачів (директор, інспектор й окружний інспектор народних училищ), робота пройшла без зіткнень. Курси в Херсоні, крім проведення практичних занять у школі, супроводжувалися поясненнями та обговореннями. Теоретичні лекції керівника доповнювалися відносно вільним обміном думками з питань навчально-виховної справи, особливостей учительської життєдіяльності. "Це були дуже живі та змістовні бесіди, до яких дуже уважно прислухалися представники земства", – згадував М.Ф. Бунаков. Проте досить різкий і грубий протест наглядачів отримала спроба налагодження спілкування між учителями, відвідування ними уроків колег.

Аналізуючи зміни, що відбулися з педагогічним контингентом за 25 років після Херсонського з'їзду 1874 р., Бунаков писав, що його склад: "...звичайно, змінився... Та, на подив, загальний настрої херсонського вчителства зберігся той самий, усупереч багатьом несприятливим впливам. Багато в них беззавітної віри у свою справу, багато потреби взаємоосвіти й самовдосконалення, багато благородних ідеальних прагнень... Якби ще й поменше регламентації, формалізму й гнітючої рутини ззовні, то вони б пожвавилися та рушили вперед!" [3, 377, 379, 383 – 384].

Про ефективність проведених учительських зібрань найкраще свідчать відгуки самих учасників. Так, в одній з місцевих газет слухач одеських курсів писав: "...ми роз'їжджалися по своїх школах морально бадьорими, зі свіжим запасом нових, більш широких й плідних педагогічних та наукових ідей, вносячи в дитяче життя більше тепла і світла" [3, 394].

З початку ХХ ст. педагогічні курси почали розв'язувати й проблему безпосередньої підготовки вчителів початкових училищ. З клопотанням про влаштування такого заходу при одному з елісаветградських училищ опікун Одеського навчального округу в лютому 1901 р. звернувся до міністра народної освіти [11, 12, 32].

Ще одним яскравим виявом прагнення громадськості до подвижництва в галузі освіти став широкий рух за відкриття недільних шкіл, які започаткували практику навчання дорослих без відриву від виробництва. Діяльність таких закладів стала окремим соціальним явищем, унікальним за задумом, характером та розмахом педагогічним експериментом. На відміну від західноєвропейських, винятково конфесійних і церковних, подібні вітчизняні заклади виконували, передусім, загальноосвітні завдання [1, 6 – 8, 41; 14, 9 – 10; 13, 5]. Хоча неувага уряду до недільних шкіл була парадоксальною, та симпатії громадськості виявилися досить показово, насамперед, у самому факті заснування сотень міських і тисяч сільських подібних закладів, у безплатній праці переважної більшості їхніх учителів. На

думку дослідника цього просвітницького явища Я.В. Абрамова, це було “одне з кращих утворень нашого суспільства”. У середньому, в одній школі працювали 20 педагогів, разом по країні – 5 808. Тобто, писав Абрамов, працювала “безвідплатно, єдино через любов до справи, ціла армія безкорисних трудівників”. До того ж, якщо не враховувати контингент законовчителів, 89 % персоналу недільних шкіл становили жінки, які добровільно позбавляли себе єдиного вільного дня на тиждень [1, 85, 313 – 314, 320 – 321].

Порівняно з іншими регіонами країни на території Херсонської губернії сільські недільні школи набули більшого розповсюдження, особливо в Олександрійському повіті, де вони виникали ще з початку 1890-х років [15, 70]. Зокрема, 22 грудня 1896 р. з ініціативи вчителя Стецівської земської школи Заколяжого відкрився місцевий недільний заклад, учителеві якого повітове земство призначило 40 крб., двом помічникам – по 15 крб., законовчителю – 10 крб. зарплати. Не могла вмістити всіх охочих недільна школа при земському училищі с. Іванківці, оскільки часто зверталися й дорослі, що вже мали початкову освіту. Перший випускний екзамен (15 травня 1897 р.), витримали 7 учнів, серед яких навіть 38-річний чоловік. Усі вони поступили навчатися й потім закінчили сусідню церковно-парафіяльну школу, з них четверо стали вчителями церковно-парафіяльних закладів, а одна учениця витримала іспит на звання народної учительки [1, 288 – 289].

В Олександрії недільну школу було відкрито зусиллями гуртка любителів української мови та літератури (“Українців”), які також практикували обмін і розповсюдження, у тому числі нелегальних, видань, активно проводили культурно-освітню роботу. До складу організації входили прогресивні земські діячі, вчителі, лікарі, навіть місцевий почесний громадянин, регент церковного хору Я. Хрисанфов. Одна з активних діячок спільноти, 20-річна народна земська вчителька, дружина місцевого учителя Г.В. Мальська так визначила мету їхньої діяльності: “У нас одна думка працювання на ріднім полі..., освячувати яким тільки можна способом темний чорний нарід!” Подвижниця писала в листах: “...рідний край, така чудова прекрасна Україна і не знає її мови... Так знущатися й паплюжити історію України...” [20, 1, 16, 21, 95, 236 – 237]. Задля подолання цього й щоб “пробуджувати свідомість малороса”, гуртківці влаштовували спектаклі на “малоруському наріччі”, організовували аматорські концерти, роздавали українські видання. Один з елісаветградських книготорговців згадував про “великий попит на малоросійські книжки для народного читання”, наприклад,

йому замовили 1 000 примірників поеми “Наймичка” Т.Г. Шевченка [20, 212 зв, 233 зв, 235 зв, 240].

Ще одним важливим різновидом культурно-освітніх осередків для дітей та дорослих, котрі не могли відвідувати шкільні заклади, стали вечірні й недільні курси, що надавали як елементарну освіту, так і спеціальні знання. Наприклад, у Єлисаветграді вечірні курси такого роду почали діяти одними з перших у країні, до того ж, тільки на добровільній основі. Створення безплатних класів малювання завдячує ініціативі директора Єлисаветградського реального училища М.Р. Завадського [8, 52; 21, 23]. Фінансова скрута змусила викладачів працювати спочатку безкоштовно, у тому числі й академіка П.О. Крестносцева. З 1892 р. працю вчителів оплачували із коштів, зароблених учнями (у середньому – 800 крб. на рік) [5, 25 – 25 зв; 8, 52 зв]. Викладачі закладу нерідко надсилали роботи найобдарованіших вихованців до Академії мистецтв з рекомендацією надати їм звання вчителя малювання. Наприклад, на початку 1901 р. право викладання у нижчих школах заслужив випускник Кристальов [7, 282 зв, 287 зв].

Також у 1870-х роках елисаветградські просвітяни одними з перших у країні налагодили справу публічних читань у провінційному регіоні. Крім організаційних проблем, ініціатори долали й матеріальні труднощі. Незважаючи на безкоштовну працю самих фундаторів, проведення одного читання в середньому обходилося у 8 крб. [6, 8 зв, 11, 17]. Не можна обійти увагою високу громадянську позицію окремих просвітників. Зокрема, Анна Рогаська повернула завідуючому заходами М.Ф. Маркову надіслані за її працю 5 крб., повідомивши, що “не вважає для себе можливим читати за гроші, оскільки за плату можна мати досконалішого лектора” [9, 44, 51 – 52].

Підсумовуючи викладене, слід визнати, що в цілому вчительство Єлисаветградщини мало дещо кращі, порівняно з іншими регіонами країни, матеріальні умови, більш високий рівень освіти. Шкільні заклади краще забезпечувалися педагогічними кадрами. Хоча загалом, ураховуючи кількість населення країни, такі показники все одно були вкрай недостатніми для належного налагодження справи народної освіти.

Тим не менше, всупереч несприятливим умовам та урядовим обмеженням, учителі Єлисаветградщини намагалися постійно вдосконалювати свій професійний рівень, використовувати у своїй роботі прогресивні форми й методи навчання, пробуджувати національну самосвідомість українців, завдяки чому багато осередків освіти досягали відомих успіхів і забезпечували вихованцям якісні знання. Безперечно,

такий досвід заслуговує на подальше серйозне і детальне наукове вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамов Я.В. Наши воскресные школы. Их прошлое и настоящее. – Спб., 1900. – 352 с.
2. Борисенко В.Й. Борьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. – К., 1980. – 156 с.
3. Бунаков Н.Ф. Избранные педагогические сочинения. – М., 1953. – 230 с.
4. ДАХО (Державний архів Херсонської області). – Ф. 5. – Оп. 1. – Од. зб. 9. – 153 арк.
5. ДАКО (Державний архів Кіровоградської області). – Ф. 60. – Оп. 1. – Од. зб. 92. – 39 арк.
6. ДАКО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Од. зб. 103. – 253 арк.
7. ДАКО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Од. зб. 130. – 315 арк.
8. ДАКО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Од. зб. 137. – 93 арк.
9. ДАКО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Од. зб. 148. – 78 арк.
10. ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 7. – Од. зб. 73а. – 143 арк.
11. ДАКО. – Ф. 369. – Оп. 1. – Од. зб. 10. – 157 арк.
12. Добрянський І.А., Постолатій В.В. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX – початок XX ст.). – Кіровоград, 1998. – 144 с.
13. Дронов И.Т. Основные этапы исторического развития общеобразовательной школы взрослых (1959–1971 гг.): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / МГПИ ИЯ. – М., 1972. – 24 с.
14. Жураковский Г.Е. Из истории просвещения в дореволюционной России: Очерки. – М., 1978. – 160 с.
15. Журналы заседаний Елисаветградского уездного земского собрания ХLI очередной сессии 1905 г. – Елисаветград, 1905. – 388 с.
16. Кузьмин Н.Н. Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России. – Челябинск, 1971. – 278 с.
17. Памятная книжка Министерства Народного Просвещения на 1865 г. – Спб., 1865. – 584 с.
18. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда (печатається по изданию 1897 г.). – Кіровоград, 1992. – 176 с.
19. Фармаковский В. Начальная школа Министерства народного просвещения. (По официальным источникам). – С.-Пб., 1900. – 200 с.
20. ЦДІАУК (Центральний Державний історичний архів у м. Києві). – Ф. 419. – Оп. 1. – Од. зб. 1829. – 279 арк.
21. Чернишенко І.А. Педагогічна діяльність та спадщина М.Р. Завадського: Дис... канд. пед. наук: 13. 00. 01 / КДПУ імені Володимира Винниченка. – Кір-д, 1998. – 179 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Люта Оксана Миколаївна – викладач кафедри філософії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: культурно-освітні проблеми України другої половини XIX ст.